

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Σχέση μεταξύ δικαίου της ΕΕ και συνταγματικών διατάξεων ή αρχών περί θεμελιωδών δικαιωμάτων - Περιορισμός της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου με βάση τις συνταγματικές επιταγές περί θεμελιωδών δικαιωμάτων

[Bundesverfassungsgericht 15.12.2015 – 2 BvR 2735/14]

2. Ανθρώπινη ζωή και αξιοπρέπεια - Θετικές υποχρεώσεις του κράτους - Διακοπή της ιατρικής περίθαλψης ασθενούς

[ΕΔΔΑ (μειζ. συνθ.) 5.6.2015, Lambert and others v. France (46043/14)]

3. Ισότητα - Δικαίωμα γάμου - Γάμοι ομόφυλων ζευγαριών

[U.S. Supreme Court 26.6.2015, Obergefell et al. v. Hodges]

4. Προσωπική ελευθερία - Ελευθερία κίνησης - Ένδικη προστασία - Μέτρα στο πλαίσιο κατάστασης ανάγκης

[Conseil Constitutionnel Γαλλίας 22.12.2015 (M. Cédric D.), 2015-527 QPC]

5. Θρησκευτική ελευθερία - Ισλαμική μαντήλα - Δημόσιοι υπάλληλοι

[Bundesverfassungsgericht, 27.1.2015, 1 BvR 471/10, 1 BvR 1181/10]

6. Ελευθερία έκφρασης (στο ίντερνετ) - Ευθύνη για πράξεις τρίτων - Αρχές της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας - Ευθύνη του διαχειριστή website για αναρτημένα σε αυτό σχόλια αναγνωστών, που προσβάλλουν τα δικαιώματα τρίτων

[ΕΔΔΑ (μειζ. συνθ.) 16.6.2015, Delfi AS v. Estonia (64569/09)]

7. Αρχές επιβολής κυρώσεων - Ne bis in idem - Σώρευση ποινικής και διοικητικής διαδικασίας επιβολής κυρώσεων για φορολογική παράβαση

[ΣτΕ Ολομ. 1741/2015]

8. Εκπαίδευση - Αρχές της ισότητας και της αξιοκρατίας - Εισαγωγή και μετεγγραφές σε σχολές Α.Ε.Ι.

[ΣτΕ Ολομ. 1251/2015]

9. Κοινωνική ασφάλιση - Περικοπές συντάξεων - Δικαστικός έλεγχος αντισυνταγματικότητας νόμου

[ΣτΕ Ολομ. 2287-2290/2015]

10. Ένδικη προστασία - Έκταση εξουσιών του ακυρωτικού δικαστή - Χορήγηση στη Διοίκηση προθεσμίας να προβεί στην οφειλόμενη νόμιμη ενέργεια - Περιορισμός του αναδρομικού αποτελέσματος της ακύρωσης παράλειψης οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας (αναπροσαρμογής των αντικειμενικών αξιών ακινήτων)

[ΣτΕ Ολομ. 4446/2015 σε συνδυασμό με την ΣτΕ Ολομ. 4003/2014]

1. Σχέση μεταξύ δικαίου της ΕΕ και συνταγματικών διατάξεων ή αρχών περί θεμελιωδών δικαιωμάτων - Περιορισμός της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, με βάση τις συνταγματικές επιταγές περί θεμελιωδών δικαιωμάτων

[Bundesverfassungsgericht 15.12.2015 – 2 BvR 2735/14]

Με απόφαση του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου στα τέλη του 2015, ολοκληρώθηκε κατά βάση η προσέγγισή του για τη σχέση του γερμανικού Συντάγματος με το δίκαιο της ΕΕ, τόσο γενικώς όσο και ειδικότερα στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, και, συνακόλουθα για τη σχέση του ίδιου με το ΔΕΕ. Η σχέση αυτή στηρίζεται σε δύο θεμελιώδεις αρχές, μια ενωσιακή, την αρχή της υπεροχής (και αποτελεσματικότητας) του ευρωπαϊκού δικαίου, και μια εθνική, την αρχή της διαφύλαξης της συνταγματικής ταυτότητας, δηλαδή των βασικών (και μη υποκείμενων σε αναθεώρηση) διατάξεων και αρχών του Συντάγματος, όπως είναι ιδίως οι αναφερόμενες σε θεμελιώδη δικαιώματα, ως προς τις οποίες δεν νοείται μεταφορά εθνικής κυριαρχίας στην ΕΕ. Από την παραπάνω αρχή του δικαίου της ΕΕ συνάγεται, μεταξύ άλλων, η υποχρέωση ερμηνείας του Συντάγματος κατά τρόπο “φιλικό” (αλλά όχι υποχρεωτικά σύμφωνο) προς το ευρωπαϊκό δίκαιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων (βλ. BVerfG 4.5.2011, 2 BvR 2365/09). Στον αντίποδα, η αρχή της (απόλυτης) υπεροχής της συνταγματικής ταυτότητας περιορίζει την κανονιστική εμβέλεια της πρώτης ως άνω αρχής, καθιστώντας την σχετική, και συνεπάγεται την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου (και των οικείων εθνικών διατάξεων) κατά τρόπο σύμφωνο προς το περιεχόμενο της ταυτότητας αυτής, περαιτέρω δε, αν κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, τη μη εφαρμογή του ενωσιακού κανόνα που παραβιάζει την (παρέχουσα μείζονα προστασία) συνταγματική τάξη, χωρίς να απαιτείται προηγούμενη απόφαση του ΔΕΕ επί σχετικού προδικαστικού ερωτήματος.

Η προεκτεθείσα προσέγγιση του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου συνιστά, από την οπτική του εθνικού δικαστή, μια εύλογη μέθοδο συγκρασμού αφενός, της ανάγκης τήρησης των επιταγών που συγκροτούν τον “σκληρό πηρήνα” της εθνικής έννομης τάξης και, αφετέρου, του συμφέροντος της ενότητας και της αποτελεσματικότητας της ευρωπαϊκής έννομης τάξης. Ο εθνικός δικαστής, προκειμένου να αποφύγει συγκρούσεις μεταξύ του ενωσιακού δικαίου και του εθνικού Συντάγματος, από το οποίο και αντλεί την εξουσία του, πρέπει να καταβάλλει προσπάθεια, σε πρώτο χρόνο, υιοθέτησης συνάδουσας προς το ευρωπαϊκό δίκαιο (δίκαιο της ΕΕ και ΕΣΔΑ) ερμηνείας του Συντάγματος και, επικουρικά, σε δεύτερο χρόνο, διενέργειας, έστω έμμεσα ή σιωπηρά, σύμφωνης με το Σύνταγμα (καθώς και με την ΕΣΔΑ, ενόψει και του άρθρου 52 παρ. 3 του Χάρτη ΘΔΕΕ) ερμηνείας του δικαίου της ΕΕ, καταρχάς του πρωτογενούς (Χάρτη ΘΔΕΕ και γενικών αρχών του ενωσιακού δικαίου), και στη συνέχεια, ενόψει τούτου, του παράγωγου ενωσιακού κανόνα που τον προβληματίζει. Αν δεν παρίσταται εφικτή ούτε τέτοια ερμηνεία, λαμβανομένης υπόψη και της σχετικής νομολογίας του ΔΕΕ και της συναφούς ανάγκης ενιαίας ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου, η μη εφαρμογή της αντίθετης προς θεμελιώδη συνταγματική επιταγή ενωσιακής διάταξης, που θίγει θεμελιώδες δικαίωμα, μοιάζει μονόδρομος για τον εθνικό δικαστή.

Το ζήτημα που ανακύπτει περαιτέρω είναι εκείνο της εφαρμογής της ανωτέρω μεθόδου σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν προκειμένω, το Bundesverfassungsgericht, ερμήνευσε την απόφαση-πλαίσιο για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, καθώς και τη σχετική εθνική νομοθεσία, κατά τρόπο σύμφωνο με το προστατευόμενο από το Σύνταγμα (αρχές του κράτους δικαίου και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, από τις οποίες συνάγεται ο κανόνας περί προσωπικής ευθύνης ως προϋπόθεσης για ποινική καταδίκη) και το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ (ενόψει και του άρ. 52 παρ. 3 του Χάρτη ΘΔΕΕ) δικαίωμα παράστασης στη δίκη και άμυνας του κατηγορουμένου, καθώς και παραίτησης από αυτό, σε περίπτωση καταδίκης in absentia προσώπου του οποίου ζητείται η έκδοση σε άλλη χώρα, ώστε να εκτελεσθεί η σε βάρος του ποινή. Η εν λόγω ερμηνεία, σε ορισμένα σημεία της, φαίνεται να υπερβαίνει εκείνη που υιοθετήθηκε από τη μείζονα σύνθεση του ΔΕΕ στην υπόθεση C-399/11 *Melloni* (όσον αφορά τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες εφαρμόζεται ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, για την εκτέλεση ποινής σε βάρος καταδικασθέντος ερήμην, καθώς και τη σχετική ερμηνεία του άρθρου 4α παρ. 1 της απόφασης-πλαίσιο 2002-584), κατά τρόπο ώστε να απαιτεί από τον εθνικό δικαστή ενδελεχέστερο έλεγχο της νομικής κατάστασης στον αιτούν την έκδοση κράτος και να οδηγεί σε δυνητικά μεγαλύτερη (έναντι της προκύπτουσας από τη *Melloni*) προστασία των δικαιωμάτων του καταδικασθέντος και κινδυνεύοντος να εκδοθεί στο κράτος αυτό. Σε κάθε περίπτωση, το Bundesverfassungsgericht απορρίπτει σαφώς τη θέση της *Melloni* ότι η εναρμόνιση που πραγματοποιείται μέσω κανόνα του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου, εφόσον κρίνεται συνάδουσα προς τις επιταγές του Χάρτη ΘΔΕΕ, δεσμεύει τα κράτη μέλη, τα οποία δεν μπορούν να αποκλίνουν από αυτόν, κατ' επίκληση εθνικής διάταξης, ακόμα και συνταγματικής, που παρέχει στον ενδιαφερόμενο μείζονα προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του σε σχέση με την προβλεπόμενη από τον επίμαχο ενωσιακό κανόνα. Εξάλλου, με μια προσαρμοσμένη στο συλλογισμό του, μεταλλαγμένη εκδοχή της θεωρίας της "acte clair", το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν συνέτρεχε περίπτωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, αφού δεν είχε εύλογες αμφιβολίες για τον τρόπο ορθής (σύμφωνης με το θεμελιώδη Νόμο) εφαρμογής της απόφασης-πλαίσιο 2002-584 και, συνεπώς, το ΔΕΕ δεν θα είχε κάτι χρήσιμο να του πει επί του συγκεκριμένου ζητήματος.

Οι προεκτεθείσες κρίσεις του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, λαμβανομένου υπόψη και του αυξημένου κύρους του, επιφέρουν δύο αισθητά πλήγματα στην εξουσία του ΔΕΕ, καθώς δημιουργούν ρήγμα στην κυριαρχική αρμοδιότητα του τελευταίου, αφενός, για αυθεντική ερμηνεία των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου και, αφετέρου, για την κήρυξή τους ως μη εφαρμοστέων, λόγω αντίθεσής τους προς υπέρτερους κανόνες ή αρχές. Αναμένεται με ενδιαφέρον η αντίδραση του ΔΕΕ, όταν του δοθεί η κατάλληλη ευκαιρία, αλλά και των ανωτάτων δικαστηρίων άλλων κρατών μελών, που δεν αποκλείεται να στοιχηθούν προς το Bundesverfassungsgericht (ήδη, σε συνέχεια της *Melloni*, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ισπανίας διατύπωσε σχετική επιφύλαξη) και να ενστερνισθούν την παραπάνω νομολογία του, όσον αφορά ζητήματα θεμελιωδών δικαιωμάτων.

2. Ανθρώπινη ζωή και αξιοπρέπεια – Θετικές υποχρεώσεις του κράτους – Διακοπή της ιατρικής περίθαλψης ασθενούς

[ΕΔΔΑ (μειζ. συνθ.) 5.6.2015, Lambert and others v. France (46043/14)]

Αυτή ήταν η πρώτη υπόθεση στην οποία το ΕΔΔΑ κλήθηκε να εξετάσει τη συμβατότητα με το άρ. 2 της ΕΣΔΑ ιατρικής απόφασης περί διακοπής της ιατρικής περίθαλψης (σίτισης με τεχνητό τρόπο) που είναι αναγκαία για τη διατήρηση στη ζωή ασθενούς σε κατάσταση “φυτού” και η εξακολούθηση της οποίας κρίνεται ότι δεν είναι πλέον εύλογη. Όπως τόνισε το Δικαστήριο, η αποχή από τέτοια περίθαλψη, ώστε η κατάσταση του ασθενούς να ακολουθήσει τη φυσική της πορεία, διαφέρει από την (ενεργητική) ευθανασία, ήτοι θετική ενέργεια με σκοπό την πρόκληση του θανάτου. Ο ασθενής ναι μεν δεν έχει δικαίωμα σε ευθανασία ή συνδρομή σε αυτοκτονία, προκειμένου να έχει ένα “αξιοπρεπές τέλος” (αποφάσεις *Pretty* και *Haas* του ΕΔΔΑ), αλλά δικαιούται, καταρχήν, να αρνηθεί ιατρική περίθαλψη, στο πλαίσιο της προστατευόμενης από το άρ. 8 της ΕΣΔΑ προσωπικής αυτονομίας του. Σε υπόθεση, όπως του Lambert, που ο ασθενής δεν βρίσκεται σε κατάσταση που του επιτρέπει να εκφράσει σχετικά τη βούλησή του, την οποία δεν είχε επίσης διατυπώσει ρητώς, σαφώς και κατόπιν κατάλληλης πληροφόρησης, όταν μπορούσε, ανακύπτει ζήτημα οριοθέτησης της θετικής υποχρέωσης του κράτους να λαμβάνει τα προσήκοντα μέτρα για την προστασία της ζωής του ασθενούς. Σε ένα τέτοιο δυσχερές ζήτημα, που παρουσιάζει ταυτόχρονα ηθική, επιστημονική και νομική διάσταση και ως προς το οποίο δεν υπάρχει ενιαία στάση των κρατών, το ΕΔΔΑ ήταν φυσικό να αναγνωρίσει στο κράτος σημαντικό περιθώριο εκτίμησης. Περαιτέρω, ήλεγξε την υπέρβασή του κυρίως με βάση (α) την ανάγκη ύπαρξης αρκούντως σαφούς κανονιστικού πλαισίου, που να ανταποκρίνεται στην απαίτηση προστασίας της ανθρώπινης ζωής, ορίζοντας αυστηρές και εύλογες ουσιαστικές προϋποθέσεις διακοπής της περίθαλψης, όσον αφορά την κατάσταση της υγείας του ασθενούς και τις προοπτικές βελτίωσής της, (β) την υποχρέωση λήψης υπόψη της επιθυμίας του ασθενούς και (γ) την απαίτηση θέσπισης επαρκών διαδικαστικών εγγυήσεων, συμπεριλαμβανομένου του δικαστικού ελέγχου της απόφασης διακοπής. Ιδιαίτερο βάρος πέφτει στο συνδυασμό των δύο τελευταίων παραγόντων, δηλαδή στη διαδικασία και στο απαιτούμενο επίπεδο απόδειξης (*standard of proof*) της βούλησης του ασθενούς, όπως αναδεικνύεται και από τη μειοψηφία πέντε δικαστών, οι οποίοι απαίτησαν “απόλυτη βεβαιότητα” σχετικά με τη διατύπωση από τον ασθενή επιθυμίας διακοπής της περίθαλψης που τον διατηρεί στη ζωή, σε αντίθεση με την πλειοψηφία που αρκέσθηκε σε συναγωγή τέτοιας επιθυμίας κατά βάση από κάποιες δηλώσεις του Lambert, σε συζητήσεις που είχε με τη σύζυγό του, σύμφωνα με τη μαρτυρία της τελευταίας. Υπενθυμίζεται ότι στο επίκεντρο του προβληματισμού στη φημισμένη απόφαση *Cruzan* του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α., που αφορούσε περίπτωση αντίθετη από του Lambert (ήτοι, άρνηση χορήγησης άδειας διακοπής της αναγκαίας για τη διατήρηση της ζωής περίθαλψης ασθενούς), βρισκόταν επίσης η απόδειξη της επιθυμίας του ασθενούς για μη εξακολούθηση της ιατρικής μέριμνας, ειδικότερα το απαιτούμενο από τον νόμο αποδεικτικό επίπεδο (απόδειξη με “καθαρές και πειστικές” αποδείξεις, επίπεδο χαμηλότερο από τη βεβαιότητα ή την έλλειψη εύλογης αμφιβολίας, αλλά υψηλότερο του καταρχήν εφαρμοζόμενου στις αστικές υποθέσεις επιπέδου του

51%, δηλαδή της πιθανολόγησης περισσότερο από την αντίθετη εκδοχή), το οποίο κρίθηκε θεμιτό από την πλειοψηφία του Supreme Court. Τελικά, στην υπόθεση *Lambert*, το ΕΔΔΑ έκρινε (πιστεύω, με επαρκή αιτιολογία) ότι δεν παραβιάζονταν τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ από τη διακοπή της τεχνητής παροχής τροφής και υγρών στον ασθενή, επικυρώνοντας κατ' ουσίαν τη σχετική απόφαση της Ολομέλειας του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας. Πάντως, φαίνεται ότι, μετά και από την απορριπτική κρίση του ΕΔΔΑ, η απόφαση διακοπής της περίθαλψης δεν εκτελέστηκε, ίσως λόγω της ευρείας δημοσιότητας που έλαβε η υπόθεση και τις έντονες αντιδράσεις που προκάλεσε στη γαλλική κοινωνία.

3. Ισότητα - Δικαίωμα γάμου - Γάμοι ομόφυλων ζευγαριών [U.S. Supreme Court 26.6.2015, Obergefell et al. v. Hodges]

Ενώ στην Ελλάδα, στα τέλη του 2015, αναπτυσσόταν έντονος προβληματισμός σχετικά με τη νομοθετική επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια (κατόπιν της καταδικαστικής απόφασης του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Βαλλιανάτος και άλλοι κατά Ελλάδας*), στις Η.Π.Α. το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο είχε ήδη κρίνει, με οριακή πλειοψηφία, κατ' επίκληση της αρχής της ισότητας και της προσωπικής αυτονομίας και αξιοπρέπειας, ότι το δικαίωμα γάμου μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου κατοχυρώνεται στο Ομοσπονδιακό Σύνταγμα (14th Amendment). Το κύριο (και κατά τη γνώμη μου, πειστικό) επιχείρημα του Δικαστηρίου συνίστατο στο ότι οι βασικοί λόγοι για τους οποίους ο γάμος συνιστά θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα, προστατευόμενο από το Σύνταγμα, είναι το ίδιο ισχυροί και ως προς τους γάμους προσώπων του ίδιου φύλου. Η απόφαση *Obergefell* ελήφθη ακολούθως υπόψη από το ΕΔΔΑ, το οποίο, όμως, στην υπόθεση *Oliari κατά Ιταλίας*, ενέμεινε στη νομολογία του ότι το άρθρο 12 της ΕΣΔΑ, αυτοτελώς ή σε συνδυασμό με το άρ. 14 της ΕΣΔΑ (περί της αρχής της ισότητας), δεν υποχρεώνει τα κράτη μέλη να χορηγήσουν στα ομόφυλα ζευγάρια δικαίωμα σύναψης γάμου. Πάντως, το καταρχήν ευρύ περιθώριο εκτίμησης των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, όσον αφορά τη ρύθμιση του συγκεκριμένου ζητήματος, (θα) στενεύει σταδιακά όσο περισσότερες χώρες εκτός και, ιδίως, εντός Ευρώπης αναγνωρίζουν, μέσω της νομοθετικής ή της δικαιοδοτικής οδού, το νομικό θεσμό του ομόφυλου γάμου. Στις αρχές του 2016, δεκατρία κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης έχουν θεσμοθετήσει το γάμο μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου.

4. Προσωπική ελευθερία – Ελευθερία κίνησης – Ένδικη προστασία – Μέτρα στο πλαίσιο κατάστασης ανάγκης

[Conseil Constitutionnel Γαλλίας 22.12.2015 (M. Cédric D.), 2015-527 QPC]

Με νόμο της 20.11.2015, που θεσπίστηκε λίγες ημέρες μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις στο Παρίσι, μεταβλήθηκε ο νόμος του 1955 περί της κατάστασης ανάγκης και προβλέφθηκε, μεταξύ άλλων, η δυνατότητα του Υπουργού Εσωτερικών να επιβάλλει μέτρα ελέγχου του τόπου διαμονής και των κινήσεων προσώπων που ενδέχεται να συνιστούν απειλή για τη δημόσια τάξη. Το Συνταγματικό Συμβούλιο εξέτασε, σχεδόν αστραπιαία, τη συνταγματικότητα της ρύθμισης αυτής, κατόπιν υποβολής σχετικού προδικαστικού ερωτήματος από το Συμβούλιο της Επικρατείας, ενώπιον του οποίου ασκήθηκε αίτηση ακυρώσεως, καθώς και (απορριφθείσα) αίτηση αναστολής εκτέλεσης ατομικής διοικητικής πράξης περί επιβολής τέτοιων μέτρων. Η απόφασή του, που έκρινε ως συνάδουσα προς το Σύνταγμα την επίμαχη νομοθετική ρύθμιση, εκφράζει την ανάγκη επίτευξης της κατάλληλης ισορροπίας μεταξύ, αφενός, του δημοσίου συμφέροντος και της δημόσιας τάξης και, αφετέρου, των θεμελιωδών (διαδικαστικών και ουσιαστικών) δικαιωμάτων του καθού τα μέτρα και καθιστά το διοικητικό δικαστή εγγυητή της ισορροπίας αυτής, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση που άγεται ενώπιόν του, αναθέτοντάς του τον έλεγχο τόσο της εκτίμησης της Διοίκησης ως προς την επικινδυνότητα του καθού προσώπου όσο της αναλογικότητας των επιβληθέντων μέτρων, από απόψεως περιεχομένου και διάρκειας, στο πλαίσιο της κατάστασης ανάγκης. Η πλέον ενδιαφέρουσα κρίση αφορά στη μετάλλαξη του κατ' οίκον περιορισμού, για κάποιες ώρες ημερησίως, από μέτρο περιοριστικό της ελευθερίας κίνησης, εφόσον διαρκεί μέχρι 12 ώρες το 24ωρο, σε μέτρο στερητικό της προσωπικής ελευθερίας, αν σημειωθεί υπέρβαση του εν λόγω χρονικού ορίου. Πάντως, στην πράξη ενδέχεται να ανακύψουν περαιτέρω ζητήματα, ιδίως όσον αφορά το δικαίωμα άμυνας του καθού σε περίπτωση που η Διοίκηση θεωρεί απόρρητα και μη δυνάμενα να του κοινοποιηθούν, για λόγους δημόσιας ασφάλειας, ορισμένα στοιχεία του φακέλου και της αιτιολογικής βάσης της επίδικης πράξης της. Σε τέτοια περίπτωση, οι κανόνες που τέθηκαν με την απόφαση ZZ της μείζονας σύνθεσης του ΔΕΕ, στην υπόθεση C-300/11, (πρέπει να) αποτελούν για τον εθνικό δικαστή τη βασική πηγή έμπνευσης, όσον αφορά τον τρόπο εξισορρόπησης μεταξύ της διαφύλαξης του δημοσίου συμφέροντος και του σεβασμού των δικαιωμάτων άμυνας και ένδικης προστασίας του θιγομένου.

**5. Θρησκευτική ελευθερία – Ισλαμική μαντίλα – Δημόσιοι υπάλληλοι
[Bundesverfassungsgericht, 27.1.2015, 1 BvR 471/10, 1 BvR 1181/10]**

Το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, επιδεικνύοντας (τη δέουσα, κατά τη γνώμη μου) ευαισθησία για τη θρησκευτική ελευθερία των δασκάλων και, ειδικότερα, την έκφρασή της μέσω της τήρησης του κανόνα του Ισλάμ που επιβάλλει την κάλυψη της κεφαλής των γυναικών και σταθμίζοντάς την με τη θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους και τη θρησκευτική ελευθερία των μαθητών και των γονέων τους, θεώρησε ότι είναι καταρχήν ανεπίτρεπτη η επιβολή κυρώσεων στις καθηγήτριες που φορούν ισλαμική μαντίλα. Αντίθετα, το ΕΔΔΑ, με την απόφασή του *Ebrahimian κατά Γαλλίας* θεώρησε (στο πνεύμα της *S.A.S. κατά Γαλλίας* του 2014, που επικύρωσε την ποινικοποίηση της μπούρκα στη Γαλλία) ότι, ενόψει των αρχών του κοσμικού χαρακτήρα του γαλλικού κράτους και της ουδετερότητας των γαλλικών δημοσίων υπηρεσιών, είναι επιτρεπτή η λήψη του (πειθαρχικού) μέτρου της μη ανανέωσης/παύσης της σχέσης εργασίας κοινωνικής λειτουργού, υπηρετούσας σε δημόσιο νοσοκομείο, λόγω της άρνησής της να παύσει να φοράει ισλαμική μαντίλα στη δουλειά της. Η απόφαση αυτή στηρίζεται σε συλλογισμό που κατ' ουσίαν επιτρέπει την απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας στους εργαζόμενους στις εν γένει δημόσιες υπηρεσίες, καθόσον αποδίδει βαρύνουσα (και τελικά καταλυτική) σημασία στο κοσμικό χαρακτήρα και στη θρησκευτική ουδετερότητα του γαλλικού κράτους, κατά το Σύνταγμά του, καθώς και στο συμφέρον του για αποφυγή δημιουργίας στους χρήστες των υπηρεσιών αμφιβολιών περί της θρησκευτικά αμερόληπτης άσκησης από το προσωπικό των καθηκόντων του, χωρίς όμως, στο πλαίσιο του συλλογισμού αυτού, να εξετάζεται, ιδίως, ούτε αν τέτοιες αμφιβολίες θα ήταν γενικά εύλογες και αντικειμενικά δικαιολογημένες ούτε η ειδικότερη φύση των καθηκόντων και της υπηρεσίας, με αποτέλεσμα η στάθμιση αγαθών στο πλαίσιο της αρχής της αναλογικότητας να παρίσταται, κατά τη γνώμη μου, ανεπαρκώς αιτιολογημένη και μη πειστική. Πάντως, πρόκειται για απόφαση Τμήματος του ΕΔΔΑ που δεν έχει ακόμα καταστεί αμετάκλητη και δεν αποκλείεται η υπόθεση να εισαχθεί προς επανεξέταση στην Ολομέλεια.

6. Ελευθερία έκφρασης (στο ίντερνετ) – Ευθύνη για πράξεις τρίτων – Αρχές της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας – Ευθύνη του διαχειριστή website για αναρτημένα σε αυτό σχόλια αναγνωστών, που προσβάλλουν τα δικαιώματα τρίτων

[ΕΔΔΑ (μειζ. συνθ.) 16.6.2015, *Delfi AS v. Estonia* (64569/09)]

Η απόφαση *Delfi* της μείζονας σύνθεσης του ΕΔΔΑ προσέγγισε το πρωτότυπο ζήτημα των υποχρεώσεων και της ευθύνης διαχειριστή επαγγελματικού ειδησεογραφικού διαδικτυακού χώρου, σε σχέση με σχόλια που αναρτούν σε αυτό οι επισκέπτες του. Για την επίλυση του ζητήματος, Δικαστήριο έλαβε, ιδίως, υπόψη του, αφενός, την ιδιαίτερη φύση, διεισδυτικότητα, απήχηση και επιρροή του ίντερνετ, ως μέσου επικοινωνίας και μετάδοσης πληροφοριών και ιδεών και, αφετέρου την ιδιότητα του διαχειριστή του website, ως ασκούντος επαγγελματική, κερδοσκοπική δραστηριότητα στον τομέα της ενημέρωσης. Ο συνδυασμός των δύο ανωτέρω στοιχείων δημιουργούν αυξημένες υποχρεώσεις και γεννούν αυτοτελή ευθύνη του διαχειριστή του site, όσον αφορά τη “φιλοξενία” σε αυτό της έκφρασης των αναγνωστών του, που δύναται να προσβάλλει τα δικαιώματα άλλων, και δη κατά τρόπο ανώνυμο ή μέσω της χρήσης ψευδώνυμου. Συγκεκριμένα, από το σκεπτικό της απόφασης προκύπτει ότι, προκειμένου να θωρακισθεί έναντι του καταλογισμού (αστικής) ευθύνης για τέτοια έκφραση, ο διαχειριστής, δείχνοντας την προσήκουσα επιμέλεια ως συνετός επαγγελματίας, υποχρεούται να λάβει όλα τα πρόσφορα μέτρα αποτροπής της προσβολής των δικαιωμάτων τρίτων, ειδικότερα δε, στην περίπτωση που δεν έχει ενεργοποιήσει εργαλεία για την ευχερή ταυτοποίηση της πηγής των σχολίων, ώστε ο θιγόμενος να μπορεί να ενημερωθεί γι’ αυτήν και να στραφεί κατά των συγγραφέων τους, οφείλει να έχει εγκαταστήσει σύστημα, αυτόματο ή μη, αποτελεσματικού ελέγχου των σχολίων των αναγνωστών, ώστε να εντοπίζει και να μην δημοσιεύει ή να διαγράφει μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα από την ανάρτησή τους τα απρεπή, υβριστικά, απειλητικά κ.λπ. σχόλια, ιδίως μάλιστα αν αυτά στρέφονται κατά ορισμένου προσώπου. Εξάλλου, ο διαχειριστής δεν μπορεί να απαλλαγεί από την (αστική) ευθύνη που υπέχει έναντι του θιγόμενου από αναρτηθέν σχόλιο, συνεπεία της μη εκπλήρωσης της ανωτέρω υποχρέωσής του, διαμέσου (α) δήλωσης στο site ότι τα σχόλια των αναγνωστών δεν αντανακλούν τις απόψεις του, ότι οι συγγραφείς των σχολίων είναι υπεύθυνοι για το περιεχόμενό τους και ότι απαγορεύονται σχόλια που περιέχουν απειλητικές, προσβλητικές, μισαλλόδοξες ή χυδαίες εκφράσεις ή παρακινούν σε βία ή σε παράνομες ενέργειες, και (β) της υιοθέτησης συστήματος στο πλαίσιο του οποίου οποιοσδήποτε αναγνώστης μπορεί να μαρκάρει σχόλιο ως προσβλητικό, μισαλλόδοξο κ.λπ. ή το θύμα δυσφημιστικού σχολίου μπορεί να ειδοποιήσει σχετικώς τη διαχείριση του site, η οποία προβαίνει στην άμεση διαγραφή του, όπως άλλωστε είχε συνέβη στη συγκεκριμένη υπόθεση που έκρινε το ΕΔΔΑ, αφού όμως τα επίμαχα είκοσι σχόλια είχαν παραμείνει αναρτημένα στο site της προσφεύγουσας εταιρείας για περίπου 45 ημέρες.

Η ανωτέρω προσέγγιση του ΕΔΔΑ, όσον αφορά τα καθήκοντα και τις ευθύνες των ενημερωτικών websites που λειτουργούν και ως πλατφόρμες έκφρασης των αναγνωστών τους, επιβεβαιώνει την ορθότητα της νομολογίας του Δ΄ Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας στην ανάλογη περίπτωση του καταλογισμού από το ΕΣΡ ευθύνης σε τηλεοπτικό σταθμό, δια της επιβολής σε βάρος του διοικητικής

κύρωσης, για απρεπή έκφραση προσκεκλημένου του σε live εκπομπή του (βλ. ΣτΕ 577/2015, 3300/2013). Πάντως, η νομολογία αυτή έχει περιθώρια εξέλιξης επί το αυστηρότερο, κατ' εκτίμηση της τεχνικής δυνατότητας των τηλεοπτικών σταθμών να μεταδίδουν τη ζωντανή εκπομπή με κάποια μικρή χρονοκαθυστέρηση, ώστε ο υπεύθυνος της εκπομπής να μπορεί να παρεμβαίνει άμεσα, με σκοπό την αποτροπή της μετάδοσης της ανάρμοστης (λεκτικής ή σωματικής) έκφρασης προσώπου, που δεν εργάζεται για το σταθμό, αλλά συμμετέχει ως προσκεκλημένος σε τέτοια εκπομπή.

Ωστόσο, η νομολογία του Δ' Τμήματος του ΣτΕ σε υποθέσεις επιβολής προστίμων για παραβάσεις της ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας φαίνεται να υστερεί έναντι των απαιτήσεων της ΕΣΔΑ, όπως ερμηνεύεται από το ΕΔΔΑ, όσον αφορά τις αρχές της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, σύμφωνα με τις οποίες η νόμιμη βάση περιορισμού θεμελιώδους δικαιώματος και δεν χρειάζεται να είναι απαλλαγμένη από οποιαδήποτε ερμηνευτική αμφιβολία, αλλά πρέπει να είναι αρκούντως σαφής, ώστε να παρέχει στον μέσο επιμελή και ενημερωμένο αποδέκτη των επιταγών της τη δυνατότητα να αντιληφθεί, όχι κατ' ανάγκη με βεβαιότητα, αλλά, πάντως, σε εύλογο, ενόψει των συνθηκών, βαθμό ότι ορισμένη συμπεριφορά καταλαμβάνεται από τις διατάξεις της (πρβλ. ΣτΕ Β' Τμ. 909/2015). Πράγματι, η νομολογία αυτή του Δ' Τμήματος επικυρώνει ως νόμιμες τις σχετικές καταλογιστικές πράξεις του ΕΣΡ, χωρίς να προβληματίζεται από την άποψη του σεβασμού των εν λόγω αρχών, στο πλαίσιο του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, ακόμα και σε περιπτώσεις καταλογιζόμενων παραβάσεων στις οποίες η ακριβής έννοια και το ειδικότερο περιεχόμενο των σχετικών επιταγών της ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας (όπως εκείνης περί ποιοτικής στάθμης των εκπομπών), καθώς και των αντίστοιχων υποχρεώσεων των σταθμών, μπορεί ευλόγως να θεωρηθεί ότι δεν προσδιορίζονται με επαρκή σαφήνεια (βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 3453/2015, 2580/2015, 4532/2014). Συναφώς, υπενθυμίζεται η απόφαση του U.S. Supreme Court του 2012 στην υπόθεση *F.C.C. v. Fox Television Stations*, με την οποία επικυρώθηκε η ακύρωση προστίμου του αμερικανικού ΕΣΡ, για απρεπείς εκφράσεις σε τηλεοπτική εκπομπή, διότι οι οικείοι κανόνες, όπως εφαρμόστηκαν στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν πληρούσαν την απαίτηση περί παροχής "δίκαιης προειδοποίησης" (*fair notice*) στους σταθμούς, όσον αφορά τον παραβατικό και διοικητικώς αξιόποιο χαρακτήρα της επίμαχης συμπεριφοράς τους.

Όπως προκύπτει και από την *Delfi*, οι αρχές της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να εξετάζονται με ιδιαίτερη προσοχή, όταν το επίμαχο μέτρο καθιστά το πρόσωπο σε βάρος του οποίου επιβάλλεται υπεύθυνο για πράξεις ή παραλείψεις τρίτων. Το ζήτημα ανέκυψε με ένταση στην πρόσφατη νομολογία του Β' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, αναφορικά με την κήρυξη εταιρείας πετρελαιοειδών ή εταιρείας έχουσας την ιδιότητα του εγκεκριμένου αποθηκευτή τσιγάρων ως αστικώς συνυπεύθυνης για την πληρωμή πολλαπλών τελών για παραβάσεις λαθρεμπορίας φυσικών προσώπων, βάσει του άρθρου 108 του Τελωνειακού Κώδικα. Στην μεν πρώτη περίπτωση, το θέμα επιλύθηκε οριστικώς, προς την κατεύθυνση της μη παραβίασης των ανωτέρω αρχών (βλ. ΣτΕ 909/2015, κατόπιν της ΣτΕ 3626/2014 επταμ.), ενώ στη δεύτερη, ενόψει του διαφορετικού νομοθετικού καθεστώτος που διέπει τις δύο επιχειρηματικές δραστηριότητες και

της εύλογης αμφιβολίας ως προς την έννοια των οικείων αρχών και διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, υποβλήθηκε σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ (βλ. ΣτΕ 144/2015), το οποίο εκκρεμεί (υπόθεση Καρέλια, C-81/15 – στις από 28.1.2016 προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Bot γίνεται κατ' ουσίαν δεκτή η θέση της διατυπωθείσας στην ΣτΕ 144/2015 μειοψηφίας ότι η κήρυξη του εγκεκριμένου αποθηκευτή ως αλληλεγγύως υπόχρεου για την καταβολή των πολλαπλών τελών δεν θα ήταν εν προκειμένω συμβατή προς τις αρχές της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας).

7. Αρχές επιβολής κυρώσεων - Ne bis in idem - Σώρευση ποινικής και διοικητικής διαδικασίας επιβολής κυρώσεων για φορολογική παράβαση [ΣτΕ Ολομ. 1741/2015]

Με την απόφαση *Καπετάνιος και άλλοι* του ΕΔΔΑ, η οποία δημοσιεύθηκε στα τέλη Απριλίου 2015, η Ελλάδα καταδικάστηκε για παραβίαση του ne bis in idem και του τεκμηρίου αθωότητας (αντίστοιχα, άρ. 4 του 7^{ου} Πρωτοκόλλου και άρ. 6 παρ. 2 της ΕΣΔΑ), σε σχέση με τρεις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε υποθέσεις πολλαπλών τελών λαθρεμπορίας, κατόπιν σχετικών αθωωτικών αποφάσεων της ποινικής δικαιοσύνης. Λίγες ημέρες μετά την *Καπετάνιος* (αλλά με ημερομηνίες διάσκεψης προγενέστερες αυτής), δημοσιεύθηκε η απόφαση 1741/2015 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, στην υπόθεση *Αμερικάνος*, με την οποία κρίθηκε, κυρίως, ότι το πολλαπλό τέλος λαθρεμπορίας συνιστά διοικητική κύρωση, για φορολογική/τελωνειακή παράβαση, η οποία δεν έχει το χαρακτήρα “ποινής”, κατά την έννοια της ΕΣΔΑ και του Χάρτη ΘΔΕΕ, με συνέπεια να μην τίθεται ζήτημα εφαρμογής του κανόνα ne bis in idem, σε περίπτωση ποινικής δίκες για την ίδια κατ’ ουσίαν παράβαση. Κατά την άποψη επιφανούς συναδέλφου, με την *Αμερικάνος*, η Ολομέλεια μίλησε με τη γλώσσα του ΕΔΔΑ. Από την πλευρά μου, θα έλεγα ότι, στη μείζονα, η Ολομέλεια εκφράσθηκε με την ευρωπαϊκή γλώσσα, αλλά στην υπαγωγή, στην κρίσιμη σκέψη της για την (μη) ποινική φύση του πολλαπλού τέλους, εκφράσθηκε με μια δική της, νεωτεριστική γλώσσα, δυσχερώς κατανοητή και μη πειστική, δεδομένου ότι η προσέγγιση που υιοθέτησε (σύμφωνα με την οποία το πολλαπλό τέλος δεν συνιστά ποινή του ποινικού δικαίου, αλλά διοικητική κύρωση που σκοπεί στη διασφάλιση της είσπραξης κοινοτικών και εθνικών πόρων και στην τήρηση και ομαλή εφαρμογή των κανόνων της τελωνειακής διαδικασίας και, ειδικότερα, στην αναπλήρωση των ποσών, την καταβολή των οποίων αποφεύγει με την παράνομη συμπεριφορά του ο υπόχρεος, με ανάλογη προς τα άνω αναπροσαρμογή τους, για την κάλυψη όλων των εντεύθεν δαπανών, στις οποίες προβαίνει το κράτος για τον εντοπισμό των παραβατικών συμπεριφορών) δημιουργεί εμφανώς σοβαρά ζητήματα παραγνώρισης (α) της ΕΣΔΑ, όπως ερμηνεύεται παγίως από το ΕΔΔΑ, σχέση με την εφαρμογή των κριτηρίων της “ποινικής” υπόθεσης και με τη φύση των φορολογικών κυρώσεων γενικώς και των πολλαπλών τελών, ειδικότερα, ως “ποινών” (βλ., ιδίως, αποφάσεις *Jussila*, *Zolotukhin*, *Ruotsalainen*, *Lucky Dev*, *Rinas* και *Καπετάνιος*), (β) του δικαίου της ΕΕ, που υποχρεώνει το Ανώτατο Δικαστήριο σε υποβολή προδικαστικού ερωτήματος επί ζητήματος ερμηνείας ενωσιακού κανόνα, όταν αυτός δεν είναι σαφής, (γ) της εσωτερικής νομοθεσίας (άρ. άρθρο 97 παρ. 5 του Τελωνειακού Κώδικα/ν. 1165/1918 και άρθρο 150 παρ. 1 του Εθνικού Τελωνειακού Κώδικα/ν. 2960/2001), όσον αφορά τον καταλογισμό με το πολλαπλό τέλος των διαφυγόντων φόρων και (δ) της ίδιας της νομολογίας του Δικαστηρίου, τόσο του Β’ Τμήματος (λ.χ. 2067/2011 επταμ.), όσο και της Ολομέλειας (990/2004 και, ιδίως, 671/2010), όσον αφορά τη φύση, το σκοπό και τους όρους επιβολής του πολλαπλού τέλους. Ο συλλογισμός της ΣτΕ Ολομ. 1741/2015, μολοντί δεκτικός εφαρμογής και σε άλλες διοικητικές κυρώσεις (βλ. ΣτΕ 2543/2015, για περιβαλλοντικό διοικητικό πρόστιμο), χαρακτηρίζεται από τέτοιες ατέλειες και πλημμέλειες που είναι αμφίβολο αν θα εδραιωθεί στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, λαμβανομένης υπόψη και της *Καπετάνιος*. Η τελευταία, άλλωστε,

στο μέτρο που δημιουργεί υποχρέωση συμμόρφωσης της χώρας και σε κανονιστικό επίπεδο, δεν αποκλείεται να οδηγήσει και σε νομοθετική μεταβολή, σκοπούσα στην αποτροπή της παραβίασης του άρθρου 4 του 7ου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ στις υποθέσεις φορολογικών και τελωνειακών παραβάσεων.

8. Εκπαίδευση – Αρχές της ισότητας και της αξιοκρατίας – Εισαγωγή και μετεγγραφές σε σχολές Α.Ε.Ι.

[ΣτΕ Ολομ. 1251/2015]

Με την απόφαση 1251/2015 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας επήλθε, κατ' επίκληση των επιταγών των άρθρων 16, 4 και 5 του Συντάγματος, εξορθολογισμός του νομοθετικού καθεστώτος μετεγγραφών φοιτητών σε σχολές ή τμήματα Α.Ε.Ι.. Η διορθωτική μεταβολή πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα. Πρώτον, σε επίπεδο οργάνωσης του συστήματος, δια της επιβολής plafond 10% επί του αριθμού των εισαγομένων στην οικεία σχολή ή τμήμα κάθε έτος, καθώς και υποχρέωσης ειδικής αιτιολόγησης από τα όργανα της σχολής ή του τμήματος του αριθμού των δυνάμενων να μετεγγραφούν. Δεύτερον, σε επίπεδο λειτουργίας του θεσμού και επιλογής των μεταγράψιμων φοιτητών, μέσω της θέσπισης αυστηρών ουσιαστικών προϋποθέσεων, ειδικότερα δε, αφενός, διαμέσου της απαίτησης συνδρομής αδυναμίας διενέργειας ή εξακολούθησης των σπουδών στη σχολή στην οποία εισήχθη ο αιτών φοιτητής, η οποία οφείλεται σε σοβαρά προβλήματα υγείας του ή σε ανυπέρβλητη οικονομική δυσχέρεια, και, αφετέρου, διαμέσου της υποχρέωσης συνεκτίμησης της ακαδημαϊκής επίδοσής του. Οι προαναφερόμενες οργανωτικές δεσμεύσεις αποτελούν πρωτίστως εκδήλωση της συνταγματικής αρχής της ορθολογικής οργάνωσης και εύρυθμης, αποτελεσματικής λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών (βλ. ΣτΕ Ολομ. 2151/2015), προσαρμοσμένης στις ανάγκες της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Περαιτέρω, οι προεκτεθείσες ουσιαστικές επιταγές, συνδυαζόμενες με τις οργανωτικές, απηχούν την εύλογη αντίληψη ότι, στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους δικαίου, η επιλογή στις δημόσιες θέσεις απασχόλησης ή επαγγελματικής εκπαίδευσης πρέπει να γίνεται, καταρχήν, αποκλειστικά με βάση (συναφή προς τη φύση της θέσης) κριτήρια που αφορούν στην προσωπική αξία και ικανότητα εκάστου υποψηφίου και μόνο κατ' εξαίρεση επιτρέπεται να εφαρμόζονται άλλου είδους κριτήρια, όπως, ιδίως, "κοινωνικά". Ο κανόνας αυτός, που διαπνέει την πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου (βλ. ΣτΕ Ολομ. 986/2014: αντισυνταγματική η νομοθετική ρύθμιση περί προνομιακής μεταχείρισης μελών πολύτεκνων οικογενειών, όσον αφορά την εισαγωγή σε σχολή ή τμήμα Α.Ε.Ι. – ΣτΕ Ολομ. 959/2015: αντισυνταγματική διάταξη σύμφωνα με την οποία οι συμμετέχοντες στον πανελλήνιο διαγωνισμό για την πλήρωση θέσεων συμβολαιογράφων μπορούν να δηλώσουν συμμετοχή για θέσεις σε μία μόνο ειρηνοδικειακή περιφέρεια εφετείου της χώρας – ΣτΕ 2931/2015 επταμ: συνταγματικώς επιτρεπτή η νομοθετική διάταξη που παρέχει δυνατότητα διορισμού στο Δημόσιο συγγενούς πρώτου βαθμού εργαζόμενου στο δημόσιο τομέα που απεβίωσε κατά και εξαιτίας της εκτέλεσης του υπηρεσιακού καθήκοντος, κατ' απόκλιση από την κείμενη περί ΑΣΕΠ νομοθεσία, εφόσον ο δικαιούχος κατέχει τα νόμιμα προσόντα για την κατάληψη της θέσης) σημαίνει ότι η άσκηση από το κράτος κοινωνικής πολιτικής, συμπεριλαμβανομένης της προβλεπόμενης στο άρ. 21 του Συντάγματος, πρέπει να γίνεται καταρχήν με μέτρα που δεν ενέχουν παρέκκλιση από την αρχή της αξιοκρατίας, η τήρηση της οποίας συνιστά όχι μόνο θεμελιώδες δικαίωμα του ατόμου αλλά και πολύ σημαντικό κοινωνικό αγαθό.

9. Κοινωνική ασφάλιση - Περικοπές συντάξεων - Δικαστικός έλεγχος αντισυνταγματικότητας νόμου

[ΣτΕ Ολομ. 2287-2290/2015]

Με τις αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις διαδοχικές περικοπές των κύριων και επικουρικών συντάξεων, που έγιναν με διάφορες νομοθετικές διατάξεις την περίοδο 2010-2012, κρίθηκαν, με αναλυτική συλλογιστική, δύο θεμελιώδη ζητήματα, διακριτά μεν αλλά συνδεδεμένα μεταξύ τους, σχετικά με το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης και τις χορηγούμενες από αυτό παροχές. Πρώτον, αποσαφηνίσθηκε ο ρόλος του κράτους στο πλαίσιο της προβλεπόμενης από το Σύνταγμα (άρ. 22 παρ. 5) υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης σε δημόσιους φορείς, η οποία σκοπεί κυρίως στη διασφάλιση στους δικαιούχους ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης, όσο το δυνατόν εγγύτερα εκείνου που είχαν κατά τον εργασιακό τους βίο, αλλά και στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Ο ρόλος αυτός είναι τόσο οργανωτικός και εποπτικός όσο και εγγυητικός, δεδομένου άλλωστε ότι το κράτος υποχρεώνει τους εργοδότες και τους εργαζόμενους στην καταβολή ασφαλιστικών εισφορών. Τούτο σημαίνει ότι το κράτος πρέπει να λαμβάνει, μεταξύ άλλων, τα κατάλληλα μέτρα εξασφάλισης της βιωσιμότητας, ορθολογικής διαχείρισης των περιουσιακών στοιχείων και καλής λειτουργίας των φορέων κοινωνικής ασφάλισης και, περαιτέρω, της επάρκειας των χορηγούμενων από αυτούς ασφαλιστικών παροχών, υποχρέωση η οποία ενέχει και καταρχήν ευθύνη οικονομικής στήριξής τους, προς κάλυψη των τυχόν ελλειμμάτων τους. Τα ανωτέρω έγιναν κατά βάση δεκτά και από τη μειοψηφία, έστω και με παραλλάσσουσα διατύπωση. Η διαφοροποίηση των δύο πλευρών σημειώθηκε ως προς το δεύτερο ζήτημα, που αφορά στην ανάγκη αιτιολόγησης της λήψης από το νομοθέτη μέτρων μείωσης των συνταξιοδοτικών παροχών, ώστε να περιορισθεί η προαναφερόμενη κρατική χρηματοδότηση, στο πλαίσιο της αντιμετώπισης της δημοσιονομικής κρίσης. Σύμφωνα με την κρατήσασα άποψη, η λήψη τέτοιων μέτρων προϋποθέτει καταρχήν (με εξαίρεση την περίπτωση κατεπείγουσας ανάγκης, απορρέουσας από άμεση απειλή κατάρρευσης της οικονομίας της χώρας) ειδική και επιστημονικά τεκμηριωμένη μελέτη, από την οποία να προκύπτει, λαμβανομένων υπόψη των αρχών της αναλογικότητας και της ισότητας, αφενός μεν, η προσφορότητα και η αναγκαιότητα των συγκεκριμένων μέτρων για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος βιωσιμότητας των φορέων κοινωνικής ασφάλισης, αφετέρου δε, ότι οι επιπτώσεις από τα μέτρα αυτά στο βιοτικό επίπεδο των πληττομένων προσώπων, συνδυαζόμενες με άλλα τυχόν ληφθέντα μέτρα, όπως φορολογικά, δεν προσβάλλουν τον ανωτέρω πυρήνα του συνταγματικού δικαιώματος σε κοινωνική ασφάλιση. Ειδικότερα, η εν λόγω μελέτη πρέπει να περιλαμβάνει (α) συνολική εκτίμηση των παραγόντων που προκάλεσαν το πρόβλημα βιωσιμότητας (ενός εκάστου) των ασφαλιστικών οργανισμών (β) την ύπαρξη τυχόν εναλλακτικών επιλογών και συγκριτική αξιολόγηση της καθεμιάς για τους επιδιωκόμενους δημόσιους σκοπούς δημοσιονομικής προσαρμογής, βιωσιμότητας των ασφαλιστικών οργανισμών και διασφάλιση ικανοποιητικού επιπέδου ζωής των ασφαλισμένων και (γ) ειδική εξέταση των επιπτώσεων των υιοθετούμενων περικοπών στο βιοτικό επίπεδο των θιγομένων, συνεκτιμώμενων και των λοιπών γενικών οικονομικών μέτρων αντιμετώπισης της κρίσης. Εξάλλου, η έλλειψη τέτοιας μελέτης (που διακρίνεται, βέβαια, από τις αναλογιστικές μελέτες

κοινωνικής ασφάλισης) καθιστά ανέφικτο το δικαιοδοτικό έλεγχο και καθιστά αντισυνταγματικές τις οικείες νομοθετικές ρυθμίσεις. Με βάση την τελευταία αυτή θέση, το Δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματικές τις περικοπές των συντάξεων που θεσπίστηκαν με τους νόμους 4051/2012 και 4093/2012 (περιορίζοντας στη συνέχεια κατά χρόνον τα αποτελέσματα της εν λόγω κρίσης του, με ανάλογη εφαρμογή της παρ. 3β του άρθρου 50 του π.δ. 18/1989).

Η ως άνω προσέγγιση εντάσσεται στο πλαίσιο της πρόσφατης νομολογίας περί της ανάγκης επαρκούς τεκμηρίωσης από το νομοθέτη παρόμοιων δυσμενών οικονομικών μέτρων, που επιβλήθηκαν μετά την πάροδο του (οριοθετηθέντος με την παρέλευση διετίας) αρχικού “αιφνιδιασμού” (βλ. ΣτΕ Ολομ. 4741/2014, σχετικά με τη μείωση των αποδοχών μελών Δ.Ε.Π., ΣτΕ Ολομ. 2193/2014, για τη μείωση των αποδοχών των υπηρετούντων στα σώματα ασφαλείας και στο στρατό, ΕΛΣυν Ολομ. 7412/2015, για τις μειώσεις των συντάξεων ιατρών του Ε.Σ.Υ. – πρβλ. και Ειδικό Δικαστήριο άρ. 88 του Συντάγματος 88/2013, για τη μείωση των αποδοχών των δικαστικών). Ωστόσο, ενώ οι άλλες προαναφερόμενες αποφάσεις καταλήγουν σε αντισυνταγματικότητα των σχετικών νομοθετικών διατάξεων, λόγω παραβίασης των αρχών της ισότητας και της αναλογικότητας, κατ’ εκτίμηση και άλλων, άμεσων ή έμμεσων, οικονομικών βαρών (ιδίως, φορολογικών), που επιβλήθηκαν σωρευτικά στους θιγόμενους, με διάφορες διατάξεις νόμων κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης, εν προκειμένω, το Δικαστήριο κατέληξε στην αντισυνταγματικότητα, χωρίς να προβεί το ίδιο σε κρίση περί παραβίασης της αρχής της ισότητας ή/και της αναλογικότητας από τις επίμαχες περικοπές, αλλά λόγω της παράλειψης του νομοθέτη να αιτιολογήσει προσηκόντως τις επιλογές του, λαμβάνοντας υπόψη και σταθμίζοντας τους απαιτούμενους από το Σύνταγμα παράγοντες. Η διαφορετική αυτή μεθοδολογία ελέγχου συνταγματικότητας ναι μεν δικαιολογήθηκε από το Δικαστήριο κατ’ επίκληση του πολύπλοκου και τεχνικού χαρακτήρα των ζητημάτων και συναφών κρίσεων που αποτελούν το αντικείμενο μιας τέτοιας μελέτης για το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, αλλά θεωρώ ότι είναι δεκτική μεταφοράς και ορθότερο να εφαρμόζεται και στις λοιπές περιπτώσεις στις οποίες ο νομοθέτης παρέλειψε να προβεί στην συνταγματικώς επιβαλλόμενη, αρκούντως τεκμηριωμένη, εκτίμηση της προσφορότητας και της αναγκαιότητας των μέτρων που θεσπίζει, στο πλαίσιο άσκησης γενικής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, για την αντιμετώπιση σύνθετων ζητημάτων. Πράγματι, σε τέτοιες υποθέσεις και με δεδομένο τον περιορισμένο έλεγχο που μπορεί να ασκεί ο δικαστής επί του περιεχομένου των νομοθετικών επιλογών, το βάρος (πρέπει να) πέφτει στη λήψη υπόψη, αξιολόγηση και στάθμιση από το νομοθέτη, κατά τρόπο ειδικό και ορισμένο, των προστατευόμενων αγαθών.

Συναφώς, υπενθυμίζεται η ανάλογη μεθοδολογία που υιοθετείται από το ΕΔΔΑ, με βάση την αρχή της επικουρικότητας του ελέγχου του. Το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα εθνικά όργανα, στο πλαίσιο της εξέτασης της αναγκαιότητας και αναλογικότητας του επίμαχου μέτρου διευρύνεται, με αντίστοιχο περιορισμό του ελέγχου του ΕΔΔΑ, εάν η στάθμιση και εξισορρόπηση των συγκρουόμενων συμφερόντων και δικαιωμάτων διενεργείται με βάση τις αρχές και τα κριτήρια της ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται από το ΕΔΔΑ. Αντίθετα, σε περίπτωση παραγνώρισης ενός ή περισσότερων από τα κριτήρια αυτά, η πραγματοποιηθείσα στάθμιση δεν είναι τέτοια που να δικαιολογεί την καταρχήν αποδοχή της από το

ΕΔΔΑ, με συνέπεια ο έλεγχός του να καθίσταται έντονος και να καταλήγει συνήθως στη διατύπωση κρίσης περί μη παροχής από τα αρμόδια εθνικά όργανα επαρκών δικαιολογητικών λόγων για τον επίμαχο περιορισμό και, συνακόλουθα, στη διαπίστωση παραβίασης της ΕΣΔΑ. Εξάλλου, αν το αρμόδιο εθνικό όργανο δεν προέβη στην επιβαλλόμενη στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων ή/και δικαιωμάτων, θεωρείται ότι αγνόησε κατ' ουσίαν την αρχή της δίκαιης ισορροπίας και ότι υπερέβη το περιθώριο εκτίμησής του, ακόμα κι αν τούτο είναι ευρύ, με συνέπεια όχι την πρωτογενή εξέταση του ζητήματος (με πραγματοποίηση της αναγκαίας στάθμισης) από το ΕΔΔΑ, αλλά τη διαπίστωση παραβίασης του οικείου άρθρου της ΕΣΔΑ.

10. Ένδικη προστασία - Έκταση εξουσιών του ακυρωτικού δικαστή - Χορήγηση στη Διοίκηση προθεσμίας να προβεί στην οφειλόμενη νόμιμη ενέργεια - Περιορισμός του αναδρομικού αποτελέσματος της ακύρωσης παράλειψης οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας (αναπροσαρμογής των αντικειμενικών αξιών ακινήτων)

[ΣτΕ Ολομ. 4446/2015 σε συνδυασμό με την ΣτΕ Ολομ. 4003/2014]

Η χρονικά πρώτη των ανωτέρω αποφάσεων της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας (4003/2014) εγείρει δύο σοβαρά ζητήματα ως προς τα όρια της εξουσίας του ακυρωτικού δικαστή. Το πρώτο αφορά στην ευρύτητα του αντικειμένου της δίκης. Οι αιτούντες, (φερόμενοι ως) κύριοι ακινήτων σε διάφορες περιοχές της χώρας, ζήτησαν την από τη Διοίκηση, με την από 12.11.2013 αίτησή τους, να προβεί στην προβλεπόμενη από το νόμο (άρ. 41 του ν. 1249/1982) αναπροσαρμογή, με κανονιστική πράξη, των αντικειμενικών αξιών στις περιοχές στις οποίες βρίσκονται οι ιδιοκτησίες τους, περαιτέρω δε, άσκησαν αίτηση ακύρωσης της παράλειψης της Διοίκησης να προβεί στην ενέργεια αυτή. Υπό τα ανωτέρω δεδομένα, η υπόθεση αφορούσε σε παράλειψη έκδοσης πράξης ανακαθορισμού των αντικειμενικών αξιών μόνο για ορισμένες περιοχές, εκείνες στις οποίες βρίσκονταν τα ακίνητα των αιτούντων, και όχι για το σύνολο της χώρας. Εξάλλου, οι αιτούντες δεν θα είχαν προσωπικό έννομο συμφέρον να ζητήσουν τη διαπίστωση της παράνομης παράλειψης της Διοίκησης να προβεί στην έκδοση πράξης αναπροσαρμογής των αντικειμενικών αξιών σε περιοχές στις οποίες δεν είχαν ακίνητο, είναι δε διάφορο το ζήτημα αν η Διοίκηση, στο πλαίσιο της συμμόρφωσής της προς την απόφαση του Δικαστηρίου που θα διαπίστωνε τέτοια παράλειψη, θα έπρεπε, ενόψει και της αρχής της ισότητας ενώπιον των φορολογικών βαρών, να προβεί παράλληλα ή εντός ευλόγου χρόνου και στην αναπροσαρμογή των αξιών στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας. Ωστόσο, η Ολομέλεια, αφού δέχθηκε ότι οι αιτούντες είχαν έννομο συμφέρον, ενόψει της μη αμφισβητούμενης ιδιότητάς τους ως ιδιοκτητών των ακινήτων που ανέφεραν στην αίτησή τους, και χωρίς να διαλάβει συγκεκριμένη σκέψη για το παραπάνω ζήτημα, διαπίστωσε ότι η Διοίκηση παρέλειψε παρανόμως να προβεί στην επιβαλλόμενη από το άρθρο 41 παρ. 1 του ν. 1249/1982 έκδοση (ενιαίας) απόφασης αναπροσαρμογής των αντικειμενικών αξιών των ακινήτων (στο σύνολο) της χώρας. Το δεύτερο ζήτημα αφορά στην απόφαση του Δικαστηρίου να μην προβεί στην ακύρωση της διαπιστωθείσας παράνομης παράλειψης της Διοίκησης, αλλά να της χορηγήσει προθεσμία να προβεί στην οφειλόμενη νόμιμη ενέργεια, κατ' εφαρμογή της προστεθείσας με το άρ. 22 του ν. 4274/2014 παραγράφου 3α του άρ. 50 του π.δ. 18/1989. Είναι αξιοσημείωτο ότι το Δικαστήριο θεώρησε ότι η νέα αυτή νομοθετική ρύθμιση αποδίδει εξουσία του η οποία απορρέει απευθείας από το άρ. 95 παρ. 1 εδ. α' του Συντάγματος. Η εν λόγω κρίση δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά σχετικά με τους λόγους για τους οποίους μια τέτοια δυνατότητα θεωρείται ότι παρέχεται από το Σύνταγμα (και δη σαράντα έτη μετά τη θέσπισή του). Πράγματι, η άσκησή της αφορά στην πρόκληση έκδοσης διοικητικής πράξης και στην παρεμβολή διοικητικής διαδικασίας συμμόρφωσης προς δικαστική απόφαση (εν μέρει οριστική, κατά το μέρος που διαπιστώνει την παράνομη παράλειψη), στο πλαίσιο της διοικητικής ακυρωτικής δίκης, αντί η συμμόρφωση, μέσω της έκδοσης

της απαιτούμενης πράξης, να έπεται αυτής. Κάτι τέτοιο δεν συμβιβάζεται προς τη φύση και το σκοπό της εν λόγω δίκης και άγει σε καθυστέρηση της περαίωσής της και, συνακόλουθα, της απονομής της διοικητικής δικαιοσύνης, χωρίς να εξασφαλίζεται, σε αντιστάθμισμα, η αποτελεσματικότητά της, καθόσον δεν προβλέπονται επαρκή εχέγγυα συντέλεσης της οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας, εντός της χορηγούμενης προς τούτο προθεσμίας. Πέραν τούτων, δεν προκύπτει (ούτε από την εισηγητική έκθεση του ν. 4274/2014 ούτε από από το οικείο υπ' αριθμ. 20/2013 πρακτικό της Διοικητικής Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, που ουδόλως αναφέρονται στις υποθέσεις παράλειψης οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας) ότι η ρύθμιση εξυπηρετεί ορισμένο αποχρών θεμιτό δημόσιο συμφέρον, δεδομένου ότι η Διοίκηση υπέχει καταρχήν, ούτως ή άλλως, την υποχρέωση να προβεί, εντός ευλόγου χρόνου, στην οφειλόμενη ενέργεια, η παράνομη παράλειψη της οποίας ακυρώθηκε από το Δικαστήριο. Κατά συνέπεια, γεννώνται εύλογες και σοβαρές αμφιβολίες όχι μόνο ως προς το συνταγματικό έρεισμα αλλά και ως προς το συνταγματικώς επιτρεπτό της επίμαχης διάταξης του ν. 4274/2014. Σε κάθε περίπτωση, η εφαρμογή της ρύθμισης αυτής, για να συνάδει προς τα άρθρα 20 παρ. 1 και 95 παρ. 1 του Συντάγματος και τη συνταγματική αρχή του κράτους δικαίου, πρέπει να γίνεται κατ' εξαίρεση, βάσει ειδικής εκτίμησης των ιδιαίτερων συνθηκών της υπόθεσης και των εμπλεκόμενων συμφερόντων και κατόπιν ανάληψης από τη Διοίκηση δέσμευσης για εκπλήρωση της υποχρέωσής της να προβεί στην επιβαλλόμενη ενέργεια εντός της προβλεπόμενης στην εν λόγω ρύθμιση ή άλλης εύλογης, ενόψει των περιστάσεων, προθεσμίας, ώστε να εξασφαλισθεί, κατά το δυνατόν, ότι δεν θα διαρρεύσει αλυσιτελώς ο χρόνος, προς βλάβη των δικαιωμάτων του αιτούντος, της ένδικης διαδικασίας και του κράτους δικαίου. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, η παρ. 3α του άρ. 50 του π.δ. 18/1989 εφαρμόστηκε χωρίς να πληρωθούν οι δύο παραπάνω προϋποθέσεις και χορηγήθηκε στη Διοίκηση, προκειμένου να εκδώσει πράξη αναπροσαρμογής των αντικειμενικών αξιών, εξάμηνη προθεσμία (ήτοι, διπλάσια της προβλεπόμενης στο νόμο μέγιστης τριμήνης προθεσμίας), η οποία παρήλθε άπρακτη. Η κατά τα ανωτέρω εφαρμογή της παραγράφου 3α είχε, στη συνέχεια, επιρροή στην εφαρμογή από το Δικαστήριο της διάταξης της παραγράφου 3β του άρ. 50 του π.δ. 18/1989. Συγκεκριμένα, με τη δεύτερη απόφασή της (4446/2015), η Ολομέλεια μετέθεσε το χρόνο έναρξης των αποτελεσμάτων της ακύρωσης της επίδικης παράνομης παράλειψης της Διοίκησης από τη συντέλεσή της στην 21.5.2015, ημερομηνία λήξης της εξάμηνης προθεσμίας που της είχε ταχθεί με την πρώτη απόφαση της Ολομέλειας. Συναφώς, το Δικαστήριο έκρινε ότι η εξουσία του για κατά χρόνον περιορισμό των αποτελεσμάτων ακυρωτικής απόφασής του δεν ερείδεται μόνο στο άρ. 22 του ν. 4274/2014 (με το οποίο προστέθηκε η παρ. 3β στο άρ. 50 του π.δ. 18/1989), αλλά και στο Σύνταγμα (άρ. 95 παρ. 1). Η θεώρηση αυτή παρίσταται εύλογη, ιδίως ενόψει της συνταγματικής αρχής της ασφάλειας δικαίου και της σταθερότητας των καλοπίστως δημιουργηθεισών διοικητικών καταστάσεων, η οποία πρέπει να συγκεράζεται με τη συνταγματική αρχή της νομιμότητας και του κράτους δικαίου (βλ. σχετικά και το 20/2013 πρακτικό της Διοικητικής Ολομέλειας του Δικαστηρίου). Πάντως, το Ελεγκτικό Συνέδριο, ως προς τα οποία δεν έχει θεσπιστεί νομοθετική διάταξη ανάλογη με εκείνη της παραγράφου 3β του άρ. 50 του π.δ. 18/1989, δεν έχει προβεί σε αντίστοιχη

διεύρυνση των εξουσιών του, κατ' επίκληση των απαιτήσεων των προαναφερόμενων συνταγματικών αρχών. Βασικό στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για την (σύμφωνη με το Σύνταγμα) ερμηνεία και την εφαρμογή της ρύθμισης της παραγράφου 3β, προκειμένου να επιτευχθεί η κατάλληλη ισορροπία μεταξύ των προαναφερόμενων συνταγματικών αρχών και των αντιτιθέμενων προστατευόμενων συμφερόντων (δημοσίων και ιδιωτικών) είναι ο συγγνωστός (ή μη) χαρακτήρας της παράνομης ενέργειας ή παράλειψης του κράτους, δηλαδή η συνδρομή (ή μη) αντικειμενικά δικαιολογημένης και σοβαρής αβεβαιότητας ως προς την ερμηνεία των εφαρμοστέων κανόνων δικαίου και ως προς το περιεχόμενο των σχετικών υποχρεώσεων του κράτους (πρβλ. λ.χ. απόφαση της μείζονας σύνθεσης του ΔΕΕ στην υπόθεση C-73/08, *Bressol*). Πράγματι, σε περίπτωση ανυπαρξίας τέτοιων αμφιβολιών, δεν θα μπορούσε καταρχήν να δικαιολογηθεί η υποχώρηση, με τον ανωτέρω τρόπο, της αρχής της νομιμότητας και των δικαιωμάτων των πολιτών έναντι κρατικής συμπεριφοράς που το Δημόσιο γνώριζε ή όφειλε να γνωρίζει ή να πιθανολογήσει σφόδρα ότι ήταν παράνομη. Εν προκειμένω, όμως, η Ολομέλεια δεν συνεκτίμησε το ως άνω στοιχείο, το οποίο ήταν κρίσιμο, δεδομένου ότι το κράτος γνώριζε ή όφειλε να γνωρίζει, αφενός, τις υποχρεώσεις του βάσει του άρ. 41 του ν. 1249/1982 και των άρ. 4 παρ. 5 και 78 παρ. 1 του Συντάγματος (περί απαγόρευσης φορολόγησης πλασματικής ύλης/μη υπαρκτής αξίας των ακινήτων) και, αφετέρου, τη σταδιακή ουσιώδη πτωτική μεταβολή των αξιών των ακινήτων από το 2010 και μετά. Πέραν τούτου, η στάθμιση από το Δικαστήριο των αντιτιθέμενων αρχών και συμφερόντων, στο πλαίσιο της εφαρμογής της παραγράφου 3β, δεν έγινε κατά τρόπο αρκούντως ειδικό και ορισμένο, ώστε να αιτιολογείται προσηκόντως η σχετική κρίση του, αλλά με γενικόλογη και αόριστη αναφορά σε στάθμιση των συμφερόντων των διαδίκων, και, ιδίως, στην «ύπαρξη εντόνου δημόσιου συμφέροντος συνισταμένου στην, κατά το δυνατόν, αποφυγή αιφνίδιας διακύμανσης των φορολογικών εσόδων του Κράτους υπό τις παρούσες δυσμενείς δημοσιονομικές συνθήκες». Ωστόσο, είναι δύσκολο να γίνει λόγος περί αιφνιδιασμού του κράτους, συνεπεία της μη συγγνωστής επίμαχης παράνομης παράλειψής του. Συμπερασματικά, θεωρώ ότι, μολονότι η παράγραφος 3β καλύπτει ένα εμφανές κενό στο δικονομικό μας σύστημα, χορηγώντας στο Δικαστήριο μια ιδιαίτερα σημαντική εξουσία, η άσκηση της οποίας, για να είναι πειστική και να “νομιμοποιηθεί” πλήρως στη συνείδηση της νομικής κοινότητας της χώρας, απαιτεί από το Συμβούλιο της Επικρατείας μια διαφορετική προσέγγιση, ερειδόμενη σε ένα πιο αυστηρό, τεκμηριωμένο συλλογισμό και εμπνεόμενη από τη σχετική νομολογία του ΔΕΕ και των ανωτάτων δικαστηρίων άλλων κρατών.